

МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИНИ ҚЎЛЛАГАН ҲОЛДА ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШДА МДҲ ДАВЛАТЛАРИ ТАЖРИБАСИ ТАҲЛИЛИ

Бекназов Шаҳриёр Бобур ўғли

*Тошкент вилояти прокуратураси бўлими прокурори,
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жазодан озод қилиш масалалари, Ўзбекистон ва МДҲ давлатлар тажрибалари таҳлил қилинган. Шунингдек, жазодан озод қилишда замонавий ҳавфсизлик чоралари каби механизмларни қўллаш бўйича замонавий тенденциялар тавсия этилган.

Калит сўзлар: жазо, жазодан озод қилиш, мажбурлов, маҳкум, пенитенциар тизим, ижтимоийлашув, шартли ҳукм.

Маълумки, агар суд жиноят ишини кўриб чиқаётганда, маҳкумни жазони амалда ўтамасдан тузатиш мумкин деган хулосага келса, у тайинланган жазони шартли деб ҳисоблаш тўғрисида қарор қабул қилади. Маҳкумга унинг тузалишига ҳисса қўшиш учун қўшимча вазифалар юкланиши мумкин.

МДҲ давлатларини олсак, масалан, **Украина** Жиноят кодексида жиноят содир этган ва бошқаларнинг соғлиғи учун хавф туғдирадиган касалликдан азият чеккан шахсларга нисбатан мажбурий даволашни қўллаш тўғрисидаги қоида мавжуд. Украина Жиноят кодексининг 92-моддасига биноан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари амбулатор психиатрия ёрдамида кўрсатиш, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни мажбурий даволаш мақсадида махсус тиббий муассасага жойлаштириш, шунингдек унинг ижтимоий хавфли қилмишларни содир этишини олдини олишдан иборат.

"Хавфсизлик чоралари" атамаси **Беларус Республикаси** Жиноят кодексининг "Мажбурий хавфсизлик чоралари ва муомаласи" номли IV бўлимида ҳам мавжуд. Жиноят кодексининг 100-моддасида ижтимоий хавфли қилмишларни содир этган руҳий касалларга, ақли норасо деб топилган шахсларга, сурункали алкоғолизм, токсикомания ёки гиёҳвандликка чалинган шахсларга нисбатан суд томонидан мажбурий хавфсизлик ва даволаш чоралари қўлланилиши мумкинлиги белгиланган.

Молдова Жиноят кодексида жиноят қонунида назарда тутилган хатти-ҳаракатларни содир этган, ақли норасо ҳолатда шундай қилмишларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари (98-модда) каби хавфсизлик чораларини назарда тутди.

Ақли расо, лекин ҳукм чиқарилгунга қадар ёки жазони ўташ пайтида ўз ҳаракатларининг маъносини англаш ёки уларни бошқариш қобилятидан маҳрум қиладиган руҳий касаллик билан касалланганларга ҳам юқоридаги чора қўлланилади.

Россия жиноят қонунчилигига кўра, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари фақат ақли заиф ёки ақли чекланган ҳолатда қонун билан тақиқланган ижтимоий хавфли қилмишни содир этган ёки жиноят содир этганидан кейин руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан қўлланилади, боиси уларга жазо тайинлаш ёки уни амалга ошириш мумкин эмас.

Тожикистон Республикаси ва Қозоғистон Республикаси қонун чиқарувчилари ҳам Россия қонун чиқарувчисига ўхшаш ёндашувга эга.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида "хавфсизлик чоралари" атамаси мавжуд эмас. Бироқ, бу кўпчилик давлатлар Жиноят кодексида бўлгани каби, жамиятни жиноятчи шахсдан ҳимоя қилиш муаммосини ҳал қилишни истисно қилмайди. "Бошқа жиноят-ҳуқуқий тусдаги чораларнинг ҳуқуқий вазифаси – жамиятни хавфли (криминоген) одамдан ҳимоя қилишдир. Адабиётда жиноий жавобгарликни амалга ошириш шаклларида фарқли ўлароқ, хавфсизлик чораларининг ҳуқуқий функциясининг ўзига хос хусусияти қайд этилган¹. У жамиятнинг жиноятга мойил шахсдан хавфсизлигини таъминлаш, келажакда жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат. Шу нуқтаи назардан, жамиятнинг жиноятчидан, ҳатто маҳкумдан ҳам хавфсизлигини таъминлаш жиноят қонунининг профилактик вазифаси ва жазонинг профилактик мақсадларидан фарқ қилади.

У.Я.Крастинин бошқа жиноят-ҳуқуқий чораларнинг вазифаси профилактик эмас, балки ҳимоя вазифасини бажаришини таъкидлайди. Жиноят кодексининг VI бўлимида назарда тутилган бошқа жиноят-ҳуқуқий тусдаги чоралар қўлланилишининг предмети жиноят ёки ижтимоий хавфли ҳаракатни содир этган шахсга нисбатан жиноий жавобгарлик доирасидан ташқарида қўлланиладиган мажбурловдир.

Ҳозирги кунга қадар жазони ижро этиш инспекциялари томонидан озодлик чеклаш жазосига ҳукм қилинган шахслар устидан назоратни таъминлаш учун фойдаланиладиган аудиовизуал, электрон ва бошқа техник назорат ва назорат воситаларининг рўйхати аниқланмаган.

Хусусан, озодлик чекланишини амалга оширишда электрон кузатув воситаларини қўллаш тартиби ҳозирги вақтда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари ва озодликни чеклаш ва жазони ижро этиш тарзидаги

¹ Дядькин Д. С. Теоретические основы назначения уголовного наказания: алгоритмический подход / СПб., 2014. Б. 18.

жазоларни ижро этишни ташкил этиш ва шартли ҳукм қилинган шахслар устидан назоратни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги йўриқнома билан тартибга солинади.

Жиноятларнинг олдини олиш жиноят ҳуқуқининг вазифаларидан бири бўлиб, жиноят ҳуқуқида умумий ва хусусий профилактика билан боғлиқ. Умумий олдини олиш бутун жамиятга, индивидуал олдини олиш эса – маълум фуқароларга тегишли. Бу ҳолда, жиноий жазодан озод қилиш институти муҳим рол ўйнайди. Жазодан озод қилиш институти Жиноят кодексининг XIII бобида мустаҳкамлаб қўйилган. У жазодан озод қилишнинг етти турини назарда тутаяди, уларнинг ҳар бирида шахсни жазодан озод қилиш ёки жазони ўташдан озод қилиш ёки ўтмаган қисмини жиноий жазонинг юмшоқроқ тури билан алмаштириш ёки уни қўллашни кейинга қолдириш учун асослар мавжуд. Бундан ташқари, жазодан озод қилишнинг ҳар хил турлари жиноятдан кейинги хатти-ҳаракатларига кўра қонун бузилишига мойил шахсларга нисбатан жиноий жазо қўлланилишини қайта тиклашга имкон берадиган шартларни ўз ичига олади.

Ҳар хил турдаги жазодан озод қилишнинг шартли (синовли) табиати, шахснинг ҳуқуқ -атворига таъсир этувчи омиллардан биридир.

Муддатидан илгари шартли жазодан озод қилишдан аввал жазони амалда ўташ муддатлари жиноят қонуни билан белгиланади ва суд томонидан у ёки бу томонга ўзгартирилиши мумкин эмас. Мажбурий равишда ўташ шарт бўлган жазонинг минимал муддати содир этилган жиноятнинг оғирлигига боғлиқ. Агар бирор киши бир неча жиноятларда айбланган бўлса, у ҳолда бу муддат у содир этган энг оғир жиноят асосида аниқланиши керак.

Жиноят-ижроия қонунида маҳкумларни рағбатлантиришни ўрнатиш ва қўллаш билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар тўплами рағбатлантириш институтини ташкил қилади. Рағбатлантириш институтлари - бу жиноят-ижроия қонунчилигининг турлича рағбатлантирувчи воситалари бўлиб, маҳкумнинг ихтиёрий, муносиб, ижтимоий фаол хатти -ҳаракатларини қонуний тасдиқлаш воситаси бўлиб, натижада у рағбат олади, бу унинг учун ижобий оқибатларга олиб келади, улар жамият учун ҳам фойдали бўлади. Маҳкумларни тузатишнинг муҳим рағбатлантирувчи омилларидан бири - жазодан шартли муддатидан олдин озод қилиш рағбатлантирувчи институти ҳисобланади. Бироқ, у кўпинча жамиятдан ажратилмаган ҳолда жазони ўтаётганларга нисбатан қўлланилмайди. Н.В. Ольховик ва В.Н. Орлованинг сўзларига кўра, ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ҳукм қилинганларга нисбатан муддатидан олдин озодликдан маҳрум қилиш имкониятидан фойдаланилмаслиги шуни кўрсатадики, бундай шахслар ўз вазифаларини виждонан ва сўзсиз ижро этишни хоҳламайдилар².

² Қаранг: Ольховик Н.В. Средства обеспечения непениденциарного режима // Вестник Российской правовой

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатадики, "жамиятдан изоляция қилинмаган маҳкумларнинг қайси тоифаларига жазони ўташдан озод қилишнинг рағбатлантирувчи институтини тузалишнинг самарали воситаси сифатида қўллаш мумкин?" деган саволга жазони ижро этиш инспекциялари ходимларининг 38,5 фоизи қуйидаги тоифадаги маҳкумларни кўрсатган: жазонинг асосий тури сифатида тайинланган озодликни чеклашга ҳукм қилинган; ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахслар; жазонинг асосий тури сифатида тайинланган муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар.

Инспекция ходимларининг 31,2 фоизига кўра, озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган, жазонинг асосий тури сифатида тайинланганларга, шунингдек ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганларга нисбатан муддатидан олдин озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилиши мумкин. 26,3% респондентлар жазонинг асосий тури сифатида тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари ва муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилганларга нисбатан шартли равишда озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилиши керак, деб ҳисоблайдилар.

Шу билан бирга, ходимларнинг 12,3 фоизи озодликни чеклашга ҳукм қилинганларга, 17,5 фоизи фақат ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ҳукм қилинганларга, ва ниҳоят, муайян жазолардан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганларга нисбатан шартли равишда муддатидан олдин жазодан озод қилишни қўллашни мақсадга мувофиқ деб билишади. Жазонинг асосий тури сифатида тайинланган лавозим ёки муайян фаолият билан шуғулланишдан маҳрум қилиш жазосидан муддатидан олдин озод қилишни - 10,2% мақсадга мувофиқ кўради. Шу билан бирга, ходимларнинг 75,9 фоизи юқоридаги маҳкумларга нисбатан жазони ўташни рағбатлантириш институтини қўллашда ҳақиқатда жазони муддатининг ярмини ўташни, 10,3 фоизи - учдан бир қисмини, 11,4% - учдан икки қисмини ўташ керак, деб ҳисоблайдилар.

Демак, ходимларнинг аксарияти юқорида санаб ўтилган тоифадаги маҳкумларга шартли равишда муддатидан олдин шартли жазони қўллаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар. Таъкидлаш жоизки, баъзи МДХ мамлакатларида (Украина, Тожикистон) ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган маҳкумларга шартли равишда озод қилиш қўлланилади. Жумладан, Украина Жиноят кодексининг 81-моддаси 1-қисмига мувофиқ, ахлоқ тузатиш ишлари, ҳарбий хизматчиларга хизмат кўрсатишни чеклаш, озодликни чеклаш, ҳарбий хизматчиларнинг интизомий батальонида ушлаб туриш ёки озодликдан маҳрум қилиш тарзида жазони ўтаётган шахсларга нисбатан шартли равишда жазодан

академии. 2011. № 1. Б. 57; Орлов В.Н. Исполнение и отбывание уголовных наказаний в виде обязательных работ, исправительных работ, ограничения свободы и исправительное воздействие на осужденных: Лекция. М., 2011. Б. 36.

озод қилиш қўлланилиши мумкин. Бизнинг фикримизча, ахлоқ тузатиш ишлари, озодликни чеклаш ва жазонинг асосий турлари сифатида белгиланган муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган шахслар учун шартли равишда жазодан озод қилишни қўллаш муддатини ҳеч бўлмаганда суд белгилаган жазо муддатининг ярми сифатида белгилаш мақсадга мувофиқдир, чунки санаб ўтилган жазо турлари озодликдан маҳрум қилиш, мажбурий ишлар ва интизомий ҳарбий қисмда сақлашга нисбатан енгилроқ жазоловчи хусусиятга эга.

Демак Жиноят кодексининг 73-моддаси 1-қисмида келтирилган матнни **"хизмат бўйича чеклаш, озодликни чеклаш ёки жазонинг асосий турлари сифатида тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари"** сўзлари билан тўлдириш таклиф этилади.

Шунингдек, Жиноят кодексининг 79-моддаси 4-қисмида, маҳкум томонидан ахлоқ тузатиш ишлари, озодликни чеклаш муддати амалда камида олти ойи ўталган бўлиши кераклигини кўзда тутиш шарт.

Шу билан бирга, ахлоқ тузатиш ишлари, озодликни чеклаш жазоси Жиноят кодексининг 74-моддаси тартибида шартли равишда муддатидан илгари жазодан озод қилиш тартибида, яъни жазонинг ўтмаган қисмини енгилроқ жазо турига алмаштириш шаклида амалга оширилган тақдирда қўлланилмаслиги керак. Шундай қилиб, биз Жиноят кодексининг 73-моддаси биринчи қисмини қуйидаги таҳрирда баён этишни таклиф қиламиз:

"Ахлоқ тузатиш ишлари, озодликни чеклаш, муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, мажбурий ишлар ёки озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаётган шахс, агар суд уни ахлоқан тузалиши учун суд тайинлаган жазони тўлиқ ўташи шарт эмас деб топса, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиниши мумкин".

Шунингдек, ЖК 73-моддасини қуйидаги мазмундаги 6-қисм билан тўлдириш лозим:

«Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш, ЖК 74-моддаси тартибида қўлланилган ахлоқ тузатиш ишлари, озодликни чеклаш, муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш жазосини ўтаётган шахсларга қўлланилмайди».

Назаримизда, ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ҳукм қилинганларга нисбатан, шунингдек, шахснинг ўз вазифаларига виждонан муносабати ва қонунбузарликларни содир этмаганлигини ҳисобга олиб, суд томонидан жазони ижро этиш инспекциясининг тақдимида кўра иш ҳақидан ушлаб қолиш миқдорини, масалан, 5%гача камайтириш имкониятини ҳам назарда тутиш

даркор. Бу, шунингдек, маҳкумнинг ижобий хулқ-атвори ва тузалишини рағбатлантиради.

Шу нуқтаи назардан, Жиноят кодекси 46 -моддасини қуйидаги мазмундаги 5-қисм билан тўлдириш мақсадга мувофиқ:

«Ижобий тавсифланган маҳкумларга суд, жазони ижро этиш инспекциясининг талабига биноан, иш ҳақидан ушлаб қолиш миқдорини беш фоизгача камайтириши мумкин».

Шартли ҳукм рағбатлантириш институтининг моҳияти суд томонидан шартли равишда жазони муддатидан олдин тугатишдан иборат. Жиноят кодексининг 72 -моддаси 1 -қисмида шартли ҳукм қилинган шахс ўз хулқ -атвори билан тузалганлигини исботлаган бўлса, яъни белгиланган синов муддати давомида жазонинг шартлилигини бекор қилиш асослари келиб чиқмаса, тайинланган жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор чиқаради, дейилган. Шу билан бирга, шартли ҳукм автоматик равишда судланганликни олиб ташлашга олиб келади, чунки у фақат синов даврида амал қилади. Тадқиқот жараёнида "Сизнингча, Жиноят кодексининг 72-моддасига, шартли ҳукмни бекор қилиш ва маҳкумни судланганлигини олиб ташлаш тўғрисида ижобий қарор қабул қилинган тақдирда, суд уни қўшимча жазо туридан ҳам озод қилиши мумкинми?" деган саволга инспекция ходимларининг 67,2 фоизи ижобий, 27,7 фоизи салбий жавоб берди, 5,1 фоизи жавоб беришга қийналди. Демак, ходимларнинг аксарияти, агар қўшимча жазо ўталмаган бўлса, шартли ҳукмни бекор қилиш ва судланганликни олиб ташлашда қўшимча жазони ҳам олиб ташлаш зарур деб ҳисоблайдилар.

Шу муносабат билан, Жиноят кодексининг 72 -моддаси 1-қисмини қуйидаги норма билан тўлдириш мақсадга мувофиқдир:

«Шартли жазони бекор қилиш ва маҳкумнинг судланганлигини олиб ташлаш тўғрисида ижобий қарор қабул қилинган тақдирда, суд уни қўшимча жазодан ҳам озод қилади».

Ўтказилган қиёсий таҳлил хорижий ва миллий қонунчиликда бошқа жиноят-ҳуқуқий чоралар институтини ҳуқуқий тартибга солиш ўхшаш ва фарқловчи хусусиятларга эга деган хулосага келади. Бироқ, кўриб чиқиладиган аксарият мамлакатларнинг жиноят кодекслари ўрганиладиган чоралар тушунчасини аниқ белгиламайди.